

Розділ 3   **Адміністрація Вермахту в Житомирі**

Їжу роздають увечері... Замість того, щоб відвести нас на кухню, вони [охоронці табору] кричать: «В їдальню! Бігом!». З'являються [охоронці] і починають... стають в ряд з палками, металевими прутами, гумові кийками й усім чим тільки можна побити людину. Звичним результатом таких дій є поранення голови, ледь не зламані руки чи вбивство виснаженого та ослабленого в'язня. Побиття тривають годинами.

*Мотельс, радянський військовополонений,
Житомир, осінь 1941 р.*

У перші місяці німецької окупації житомирського краю по містах та містечках була встановлена адміністративна структура, котра за своєю ієрархією та ідеологічним наповненням залишалася незмінною аж до моменту остаточного вигнання нацистів із регіону у 1944 р. Її визначальними рисами, які буде розглянуто у цьому розділі, були наявність значної кількості місцевих колаборантів, значна увага до заходів безпеки, економічна експлуатація та системне масове насильство або «каральні» дії проти цивільного населення. Й у військовому, й у цивільному управлінні регіоном центральна, а подекуди і домінуюча, роль належала військам СС під керівництвом Гімmlера.

У структурі військово-окупаційного режиму виділялись дві адміністративні сфери. Зони бойових дій та безпосередньо наближені до них території перебували під контролем військових штабів, таких як 6-та армія та її штаби в тилу. На значних територіях на захід від цих зон німці запровадили значно більшу тимчасову адміністрацію, начальником якої був командувач тилowym районом групи армій «Південь» генерал Карл фон Рок, до компетенції якого належав Житомир станом на 16 липня 1941 р. Місцева управлінська ієрархія під командуванням Рока складалася із офіцерів охоронної дивізії та їхніх підлеглих у польових комендатурах (Feldkommandanturen), міських комендатурах (Stadtkommandaturen) та гарнізонних комендатурах (Ortskommandaturen)¹. В управлінні віддаленими сільськими районами німецькі коменданти поклалися на місцевих, яких призначали на посади керівників району, бургомістрів та сільських старост².

Спершу військові та СС-поліція сконцентрували свої сили у найбільш заселених районах уздовж головних транспортних маршрутів, а також у деяких містечках, багатих на провіант, таких як Радомишль, де все ще діяли велика молочарня, різницький цех та броварня³. Найбільше людей у німецькій формі можна було бачити у містах Житомир, Вінниця та Бердичів, де у липні та серпні знаходились тимчасові штаби 6-ї та 17-ї армій. Замісник Гайнріха Гімлера, головнокомандувач СС та поліції «Росія-Південь» (Україна) Фрідріх Екельн та айнзацгрупа С Гайдріха під керівництвом д-ра Отто Раша також розмістили свої штаб-квартири в регіоні – у Бердичеві та Житомирі відповідно. У той час як Вермахт встановлював свої стратегічні командні пости в тилу, офіцери СС-поліції переформовували міста та великі населені пункти у поліцейські округи. У місті Житомир налічувалось чотири поліцейські округи, у кожному з яких був відділ поліції, де служили три-п'ять охоронців (українців) та їхні німецькі начальники. Відділи СС-поліції, а також уповноважені з виконання чотирирічного плану Гьоринга допомагали армії забезпечувати порядок на щойно завойованих землях та отримувати якомога більше матеріальних ресурсів для військ. Додаткові будівельні частини та технічні підрозділи прибували в тил, щоб допомогти у цих операціях, а також для відновлення пошкоджених мостів, доріг й інших об'єктів.

Польова комендатура Правління німців у містах

У Вінниці старший польовий комендант Маркулл створив військово-окупаційну адміністрацію у серпні та вересні 1941 р. Оскільки у цей час у лавах працівників адміністрації було дуже небагато німців, Маркулл зберіг більшість відділів, що існували в структурі радянської адміністрації цієї області, також призначаючи нових фольксдойчів та керівників-українців, а також деяких фахівців-росіян для управління установами та виконання наказів німців. Серед призначених ним був новий бургомістр Вінниці професор Олександр Севастьянов, колишній директор міського медичного інституту, котрий мав російсько-українське походження. Маркулл був вражений його освіченістю та мовними здібностями: Севастьянов вивчав медицину в Німеччині і добре розмовляв німецькою⁴. Заступником мера був етнічний німець Кезар Бернард. Німці обирали собі помічників на основі різноманітних і спонтанних критеріїв, що лиш ускладнювало і без того нелегке завдання, яке стояло у Вінниці: відбудувати понівечене війною місто, від інфраструктури якого залишилися тільки руїни.

Із самого початку, стосунки між німецькими окупантами та їхніми ставлениками були напруженими. Німецькі офіцери жалілися на бездарність

*Німецькі дорожні знаки в центрі Житомира, літо 1941 р.
(Ullstein Bild, № 00438222).*

українців як управлінців та відсутність у них організаційних здібностей. Вони стверджували, що хоч українська допоміжна поліція (служба громадського порядку) була дуже корисною, але службовці поліції були ненадійними і часто «некерованими». Українська поліція, або ті, хто видавав себе за поліцаїв, часто вдавалися до грабунків.

Серед німців та їхніх українських помічників значного поширення набула корупція (чорний ринок). Польовий командир Маркулл зазначав, що українську міліцію не можна використовувати для виконання приватних доручень; натомість, її головними завданнями було наглядати за євреями, патрулювати вулиці й ринки та охороняти військові склади й табори⁵.

Співпраця німецької армії із українцями із західної України також вносила напруження. У Вінниці начальником українського персоналу був правник на прізвище Луцький, котрий прибув разом з Вермахтом із західної України. Так само німці призначили начальником місцевої української адміністрації політичного емігранта Кухаровського, який був родом із Вінниччини (Літин) і також повернувся разом із німецькою армією. Армія та СС-поліція використовували політичних емігрантів із західної України для чистки старої адміністрації та формування нової. У них не було жодного наміру втілювати в життя мрії цих емігрантів

про незалежність української держави. Тож у процесі переходу від військової до цивільної адміністрації більшість українських націоналістів було арештовано, допитано та ув'язнено. Приховати свої націоналістичні симпатії та залишитись у системі німецької адміністрації після весни 1942 року вдалося дуже небагатьом⁶.

Все ж у перші місяці військового правління у регіоні німці толерували і насправді були залежними від політичних емігрантів для налагодження управління. Німецькі та українські керівники обговорювали, яким чином відновити водо- та електропостачання та відкрити близько п'ятдесяти продуктових ринків у всіх частинах міста. Вони створили відділ пожежної безпеки та налагодили обслуговування армії міським транспортом. Становище із постачанням їжі було дуже скрутним, хоча завдяки успішному тиску з боку керівників управління сільського господарства та загонів зі збору продуктів, денну норму хліба для ненімців було збільшено до 400 г на одну особу. Штаб польового коменданта призначав людей із місцевого цивільного населення для очищення залізничного вокзалу та великого цукрового заводу міста від сміття. Станом на кінець серпня 1941 р. роботу поштового відділення, телеграфу та банку було відновлено, але трамвайна та залізнична системи не працювали⁷.

Згідно з расистськими теоріями та колоніальними намірами нацистів, етнічні німці мали зайняти провідні позиції у «новому порядку». Але цю політику не було належним чином сформульовано у рамках військової підготовки та інструкцій з управління новозахопленими територіями. У середині липня 1941 р. командувач тилового району групи армій «Південь» Рок запропонував свій власний план стосовно німців-фольксдойчів. Він наказав не звільняти етнічних німців-військовополонених, оскільки ті не пристали на пропозицію про переселення до Німеччини, висунуту попереднього року, і, таким чином, у расовому плані вважалися непотрібними⁸. Але такий підхід Рока не був схвалений. Через місяць йому довелось скасувати свій наказ, після того як надійшла вказівка від вищого командування армії про звільнення певних груп військовополонених, і насамперед надійних етнічних німців. А тим часом Карл Штумпп (прикріплений до розвідки армії) у спеціальному рапорті на ім'я Рока наголосив на корисності етнічних німців у правлінні регіоном як інформантів та перекладачів. Очевидно, будучи переконаним таким аргументом Штумппа, Рок наказав усім офіцерам армії підтримувати «нужденних» етнічних німців шляхом призначення їх на адміністративні посади та започаткування кредитно-позикових програм. Згодом армія опублікувала наказ від жовтня 1941 р. у місцевій газеті «Голос Волині»,

вимагаючи, щоб усі етнічні німці звернулись до відділу з питань праці для працевлаштування на військових базах⁹.

Коли командувачі тилу та їхні помічники зіштовхнулись із проблемами, які неодмінно мали з'явитись, як-от нестача харчування та житла, вони вирішили, що в рамках вирішення цих проблем необхідно було експлуатувати «непотрібні» расові чи політичні групи населення. Вони поклали обов'язок збору сміття та прибирання вулиць на євреїв і збирали контрибуції з єврейської громади, оскільки, за твердженням нацистських лідерів, євреї вкрали багато краму і могли обмінювати його у селян на сільськогосподарські продукти. Фактично, Маркулл та його оточення цілком усунулися від проблем усього єврейського населення, повністю передавши турботу про спільноту, її харчування та охорону здоров'я у ведення новоутвореного юденрату (зіпо-СД знищили перший юденрат на початку серпня). Психічно хворі та інваліди у Вінниці не отримували пайків чи медичної допомоги. Дехто з них загинув через хвороби, пов'язані із недоїданням, а інших розстріляли або зробили їм смертельні ін'єкції¹⁰.

Сільські комендатури **Правління німців у селах**

Поступово німецька адміністрація досягла менших населених пунктів регіону, де німецькі військові командири встановили 25 сільських командних постів (Ortskommandanturen). Як і їхні колеги у містах, армійські командири у селах зосереджували свою увагу на трьох першочергових напрямках адміністративної діяльності: гарантування безпеки, забезпечення економічних показників та налагодження місцевої адміністрації. Перш за все, військові командири повідомили населення про те, що воно негайно повинно здати усю зброю. Хто переховував зброю, вважався дезертиром і мав бути розстріляний. Потім із допомогою місцевих українців та фольксдойчів сільські командири Вермахту провели реєстрацію населення, «особливо євреїв», яких змусили носити пов'язки на руці. Обов'язки економічного характеру зводилися до двох пріоритетів: забезпечення й охорона матеріальних цінностей та повідомлення про стан цих цінностей найближчому польовому командиру та економічним інспекторам¹¹.

Німецькі військові командири та сили безпеки розпочали патрулювання та рейди в менших містечках на більш-менш регулярній основі, але для виконання наказів адміністрації у селах їм не вистачало людей. Тож у ці перші тижні та місяці військового правління армійські коменданти утворили адміністративну ієрархію з українців та етнічних німців у ролі районних керівників, сільських старійшин та службовців міліції.

Польовий комендант Вінниці Маркулл почав брати безпосередню участь у пошуку та призначенні українських керівників округів. З 2 по 6 серпня Маркулл об'їздив на автомобілі та на підводі територію на південь від Жмеринки до Бару, Копайгорода, Мурованих Курилівців, Іванівки, Могилева-Подільського, Ямполь, Чернівців, Шаргорода та Станіславчика з метою пошуку українців, придатних на керівні посади¹². Під час подорожей по сільських дорогах він зустрів дуже мало німців із Райху, за винятком комендантів Вермахту, розташованих в Барі, Жмеринці та Могилеві¹³. Коли Маркулл прибував у місто, його вітав український голова міста та чільні представники інтелігенції (лікарі, агрономи, інженери тощо). Після 3-4-годинних обговорень із цими місцевими представниками Маркулл обирав шефа району (Rayonchef) та видавав йому спеціальні документи німецькою та українською мовами. Він попереджав шефа, що той несе повну відповідальність за впровадження в життя німецьких наказів. Йому не дозволялося носити вогнепальну зброю, а лиш палицю, ножа або іншу холодну зброю. Його ім'я мало бути публічно оголошене як ім'я посадовця, призначеного німцями¹⁴. Домовленість нового провідника із німцями скріплювалася рукопостисканням.

Маркулл призначив двадцять п'ять місцевих керівників в околицях Вінниці. По всьому ж житомирському регіоні німецькі завойовники настановили близько сімдесяти п'яти українців (і деяких етнічних німців) районними керівниками.

Однією із перших вимог до місцевих керівників було зібрати детальну інформацію про етнічний склад населення та його політичні уподобання, зокрема, вказати на місцезнаходження євреїв, ромів, військовополонених та інших груп, проти яких була спрямована діяльність нацистів¹⁵. У Василевичах (де, як вважалося, переховувались дезертири Червоної армії) українським районним керівникам надійшло прохання повідомляти про будь-яких сторонніх осіб, які не проживали тут до війни. Таких осіб необхідно було ідентифікувати за чотирма категоріями: 1) родини із дітьми; 2) військовополонені із належними документами про звільнення з полону; 3) військовополонені без документів; 4) особи без визначеного місця проживання, які поселилися тут під час військових дій. У таких звітах містилися детальні списки жителів, перелік етнічних груп, а також їхнє місцезнаходження. Списки базувалися на довоєнних радянських даних. Таким чином, у справі впровадження німецької політики, із Голокостом включно, було використано радянські документи¹⁶.

Місцевий персонал в адміністрації Вермахту Допоміжна поліція

Для виконання покладених на них завдань, місцевим адміністраторам дозволялось наймати досить мало помічників окрім міліції. Однією із перших дій місцевих старійшин та міських голів повинно було бути формування української «служби порядку», тобто міліції. Старійшини та мери подавали списки кандидатів у поліцію німцям на затвердження¹⁷. За чисельністю групи міліції зазвичай не перевищували п'ятнадцять осіб; середній вік поліцаїв становив двадцять п'ять років.

На відміну від сіл та містечок, у таких центрах, як Вінниця, перебувала досить велика кількість німецького персоналу та установ окупаційної адміністрації. На нижчих посадах у цих установах працювали сотні місцевих жителів, які допомагали виконувати накази німців.

Під командуванням Маркула було 70 українських поліцейських. У селах і невеликих містах допоміжна поліція не мала уніформи; зазвичай на їхній офіційний статус вказувала лише пов'язка на руці. Вони були озброєні кийками; у 1941 р. дуже небагатьом із них довіряли вогнепальну зброю¹⁸.

Вермахт та СС-поліція також набирали поліцаїв серед військовополонених. Колишні солдати Червоної армії були хорошими кандидатами. Вони були молодими, сильними, мали певний рівень військової підготовки. З огляду на нелюдські умови в таборах для військовополонених, їм було важко відмовитися від пропозиції піти на службу до сил безпеки та поліції. Деякі з колишніх червоноармійців стали найбільш сумнозвісними помічниками СС з-поміж місцевого населення, які охороняли концтабір Травники та допомагали знищувати Варшавське гетто¹⁹.

До вторгнення в СРСР та влітку 1941 р. Гайнріх Гімлер (на котрого Гітлер поклав відповідальність за всі питання безпеки на окупованих територіях) розробив детальний план використання загонів українських, литовських, латвійських та естонських поліцаїв (відомих під назвою Schutzmannschaften). Але накази Гімлера поліції (Schutzmänner) стосувалися цивільних зон, а не військових. Залучення місцевих поліцаїв до роботи відбувалося на спонтанній основі, за необхідності. Так, у Житомирі 30 липня 1941 р. німецький військовий командир оголосив через місцеву газету «Українське слово» про утворення нової поліцейської частини. В оголошенні зазначалося, що кількість поліцейських передбачається по одному на кожні десять будинків. Багато українців відгукнулися на пропозицію, хоча ця робота була неоплачуваною. Протягом двох місяців німці взяли на службу 6 тисяч помічників-поліцаїв (Hilfspolizei) тільки у північній частині регіону²⁰.

Бургомістри, шефи районів та старости сіл

У призначених керівників із місцевого населення були деякі спільні риси. Майже всі вони мали середню освіту і були вчителями, лікарями, священиками чи бухгалтерами. Їм здебільшого було за сорок, тож вони виростили в буремні роки Першої світової війни та більшовицької революції. Багато з них раніше перебували на керівних посадах на рівні голови міста чи його заступника. Деякі зі старших за віком були службовцями середнього рівня в соціальній сфері за царської Росії. Не всі походили із місцевостей, якими керували. Польовий комендант Маркулл описував типових місцевих лідерів як *umsichtig* (готових допомогти), але він також зневажав їх як апатичних, ледачих «місцевих», професійну етику яких зруйнувала репресивна радянська система²¹.

На розчарування німців, українські районні керівники та сільські старости не завжди спішили виконувати їхні накази з ентузіазмом, якого від них очікували. Тому німці вдавалися до певних методів, щоб перевірити надійність районних шефів та старост. Незабаром після прибуття німців до Попільні влітку 1941 р., вони призначили старостою українця на прізвище Витовцій. Щоб перевірити його відданість німцям, німецький функціонер з питань сільського господарства сказав Витовцію побити одного з його сусідів²².

У німців не було труднощів із пошуком українців та фольксдойчів для призначення на адміністративні посади. Щодня до сільських комендантів або до міських урядів з працевлаштування приходили місцеві з надією знайти роботу. Вони подавали власноруч написані заяви, які часто мали форму листів, у яких детально описувались їхні страждання за правління Советів та відчайдушні благання допомогти прогледувати їхніх дітей, які не мали ні взуття, ні одягу²³. Дехто влаштувався у німецьку адміністрацію з метою використати посаду для порятунку друзів та родичів, які були у нацистських в'язницях та таборах. Наприкінці серпня українець Любомський, який працював на німців, скористався службовим становищем і почав вимагати звільнення свого сина із табору для військовополонених у Вінниці²⁴. Провідні адміністратори-українці із Житомира, багато із яких були націоналістично налаштовані, намагалися встановити українські комітети самопомогти та допомогіві організації, включаючи Український Червоний хрест²⁵.

Війна призвела до масового безробіття, місцеві промислові об'єкти було зруйновано під час евакуації радянської влади та бомбардувань німців²⁶. Німецькі війська та СС-поліція відправили усіх, хто був у змозі, на від-

новлення доріг та залізничних колій, на обслуговування тюремних таборів, сільськогосподарські та лісові роботи тощо²⁷. Відповідно до трудової політики німців, непрацюючим українцям не видавали талони на отримання пайка²⁸. Військовополонені в таборах та всі євреї виконували примусові роботи для німців, не отримуючи жодної плати чи відповідного харчування. Для тих, хто мав змогу працювати у німецькій адміністрації, така робота здавалася найкращою. Місячна платня навіть на посаді найнижчого рівня у німецькій установі перевищувала у два рази платню робітника заводу чи сільськогосподарського працівника. Українці та етнічні німці на посадах вищого рівня, як-от керівник району, отримували від 1 до 3 тисяч рублів на місяць, що значно перевищувало платню за радянської влади²⁹.

Організувавши роботу українців та етнічних німців на посадах адміністраторів та в поліції, нацисти видали низку декретів з тим, щоб вкorenити правління німців у регіоні, а саме: збирати усі боєприпаси, встановити комендантську годину, вести реєстр худоби, запровадити нові податки, обмежити використання громадського транспорту та автошляхів та заборонити контакти із військовополоненими. Міліція слідувала за виконанням ряду наказів, спрямованих проти євреїв, таких як носіння наручних пов'язок, закриття єврейських майстерень та формування єврейських трудових батальйонів. Міліція також примушувала колективні господарства та селян обробляти більше землі³⁰. Будь-який староста або шеф району, який не виконував наказів німців, вважався, відповідно до політики нацистів, ворогом Райху і підлягав знищенню³¹.

Для керівництва та експлуатації завойованих територій німцям необхідні були місцеві помічники. Короткострокових та довгострокових колоніальних цілей расової германізації й економічного визиску неможливо було досягти без підтримки чиновників місцевої адміністрації та робітників. Хоча німцям вдалося знайти достатню кількість місцевих керівників та поліцаїв, німецькі керівники дедалі більше стикалися з проблемою нестачі робочої сили та матеріальних ресурсів. Потрібно було прибирати сміття та ремонтувати мости; дороги залишалися непрохідними; бракувало електрики, води та основних будівельних матеріалів. Проблеми нестачі та необхідності ремонтно-відновлювальних робіт були гостро відчутні протягом усього періоду німецької окупації. Але вражаючим є той факт, що, незважаючи на всі негаразди, військові командири німців та їх цивільні наступники витрачали надзвичайну кількість людських ресурсів на пацифікацію та заходи безпеки.

Коли виникали конфлікти між економічними чи більш прагматичними потребами та ідеологічними цілями режиму, зазвичай переважали

ідеологічні цілі. У цьому плані нацисти не пішли слідами своїх попередників, які завоювали та колонізували частини африканського континенту. В епоху Вільгельма спроби армії та її командирів на місцях щодо вчинення геноциду інколи стримувались силою розуміння, що колонії повинні бути прибутковими і що місцеве населення мало цінність як робоча сила. Окрім того, расизм, хоч і мав місце в історичному аспекті у сутичках європейців із неєвропейцями протягом XIX століття (а то й раніше), дістав теоретичний та практичний розвиток саме в імперії нацистів, а не у Вільгельма.

Відтак начальник штабу Верховного командування збройних сил Гітлера генерал Вільгельм Кайтель просив своїх підлеглих не приймати на роботу євреїв попри гостру нестачу робочих рук, аргументуючи це тим, що «боротьба проти більшовизму вимагає жорстких та рішучих дій, особливо по відношенню до євреїв, носіїв більшовизму»³². За власним вибором чи внаслідок тиску згори німецькі керівники на місцях віддавали пріоритет расовим цілям, а не економічним. Маркулл скаржився на нестачу робочої сили, у той же час ухвалюючи рішення про страту мирного населення: щонайменше 1500 осіб, котрі загалом не були у чомусь винні, а лише вважалися непотрібними в расовому чи загрозливими у політичному плані³³. Домінуючою думкою нацистів було те, що німці не змогли б забезпечити своєї присутності в регіоні і розпочати необхідні трансформаційні процеси в ньому, якби у першу чергу не знищили найбільші загрози: жидо-більшовиків та інших «расово неповноцінних».

Заходи безпеки Вермахту Рок, Штюльпнагель та Райхенау

Праці науковців, таких як Александр Даллін та Тімоті Малліген, пролили світло на конфлікти між різними німецькими установами, які були покликані управляти та експлуатувати радянські території. Але в одній сфері усі служби постійно працювали злагоджено і надавали свої ресурси, а саме у сфері заходів безпеки. Для цього нацистські установи ділилися робочою силою, матеріальними засобами та інформацією. Наприклад, керівники поліції Гімлера навчали українських поліцаїв, прийнятих на службу індивідуально перевіряла СД, коменданти сіл від Вермахту приймали їх на службу, видавали форму та призначали їх на виконання повсякденних завдань з охорони будівель, шляхів та колон, що перевозили в'язнів. Для найбільших кампаній із зачистки у північних болотистих районах біля Прип'яті командири Вермахту викликали 1-шу бригаду СС для допомоги у спільних рейдах. Шефи районів з питань сільського

господарства, економічні відділи та озброєні українці на поліській Січі також тісно співпрацювали із армійськими польовими командирами та поліцією, патрулюючи сільську місцевість та доповідаючи про присутність підозрілих осіб³⁴.

Окрім СС-поліції, активну участь у підтриманні безпеки в районі Житомира брали охоронні дивізії армії. Ці дивізії, в яких нараховувалось тисячі вояків, робили напади на невеликі села й очищали місцевість від «саботажників» та «бунтівників». У цих німецьких облавах не милували і жінок. Навпаки, їх вважали особливо небезпечними. 17-та армія поблизу Вінниці захопила жінок, що служили в Червоній армії, і наказала ставитися до усіх жінок у формі як до військовополонених, а до жінок у цивільному – як до повстанців, тобто вбити їх³⁵.

Незадовго після того, як Житомир потрапив під владу тилового району групи армій «Південь» під командуванням Карла фон Рока, той видав меморандум про «заходи пацифікації», що мали проводитися під його наглядом³⁶. Ветеран Першої світової війни та Райхсверу, Рок писав про причетність солдатів Вермахту до «ексцесів проти певних частин мирного населення». Як він зазначав, «той, хто бере участь у єврейських погромах тощо, наносить значну шкоду репутації армії та виявляє ставлення, негідне солдата». Хоча Рок виражав певну незгоду з приводу безпосередньої участі в антиєврейській кампанії, він не був проти винищення євреїв. Він посилався на наказ Гітлера, яким солдатам прямо дозволялось безжалісно вбивати цивільне населення ворога *у ході бойових дій* (підкреслено Роком). Щодо військовополонених, їх також необхідно було знищувати, якщо вони втікали із таборів, а німці ловили цих «повстанців»³⁷.

Також Рок писав, що солдати, які вдаються до ексцесів поза рамками звичних бойових дій, «мають постати перед судом», і що «командири, котрі не вживають усіх заходів, щоб знайти та доставити таких осіб для судового розгляду, не відповідають посаді, на яку їх призначено». Рок начебто і не схвалював убивства цивільного населення, але він пояснив свою «незгоду» хаосу, до якого призводили вбивства, хоча, з поваги до Гітлера, зазначив, що такі вбивства мають місце під час війни³⁸.

Меморандум Рока розкриває кілька важливих моментів. По-перше, вже саме існування цього та подібних наказів вищого рівня про «ексцеси» підтверджує, що німецька армія дійсно брала участь, більше чи менше, у злочинах проти військовополонених, євреїв та інших «загрозливих елементів» окупованої України. По-друге, однозначно не кожен німецький офіцер чи солдат схвалював масові страти євреїв, але кілька заперечень, що з'явилися на папері, лише критикували факт безпорядку, спричинене-

ного такими діями. Залишається невідомим, чи ця критика була спробою засудження війни проти мирного населення у нацистському стилі, чи намаганням захистити солдатів та офіцерів Вермахту від чогось, що можна було вважати «брудними» завданнями Гімлера. По-третє, меморандум Рока опосередковано порушив питання про відповідальність. Він попереджував, що звільнення та судове переслідування все ще були можливою реакцією щодо тих, хто поведився «надмірно жорстоко» та «не по-солдатськи». Хоч би яким суворим видавалось його попередження, на практиці лише кілька солдатів, які грабували чи вдавались до «ексцесів», постали перед судом. Слід зазначити, що тих, хто потрапив під трибунал, могли стратити, і страчували³⁹.

Як і Рок, генерал Карл-Гайнріх фон Штюльпнагель (командувач 17-ю армією) застерігав свої війська не від убивств мирного населення, а від самочинних дій чи непослуху. Штюльпнагель, якого пізніше стратили за причетність до липневої змови 1944 р. і замаху на Гітлера, критикував діючу у той час практику попереднього захоплення заручників «про всяк випадок» у майбутньому. Він засуджував «дику» поведінку своїх підлеглих, котрі брали участь у погромах проти євреїв⁴⁰. З метою проведення більш ефективних каральних заходів, Штюльпнагель наказав своїм військам звинувачувати євреїв та комуністів у спротиві німцям. Зрештою, як він пояснював, комуністи були здебільшого молодими євреями і їх треба було упіймати в будь-якому разі⁴¹.

Проводячи політику вбивств проти євреїв, росіян та інших так званих азійських елементів, армія намагалася сприяти «мирним» німецько-українським відносинам. Штюльпнагель просив своїх підлеглих пояснювати українцям, що правління німців є чесним. Переслідування та каральні дії нацистів не мали бути скерованими на «готових допомогти» українців⁴². Навіть у рідкісних випадках диверсій з боку українців один офіцер армії з житомирського регіону писав, що все одно винні євреї, а не українці, адже, за словами цього офіцера, українці відзначалися неабиякою готовністю до співпраці⁴³.

У зверненні до солдатів 17-ї армії Штюльпнагель фактично показує, як командування боролось за ствердження традицій поведінки солдата, у той же час відкриваючи двері тотальному терору за лінією фронту. Він писав, що справжня небезпека від цивільних походить від євреїв та військовополонених, одягнених у цивільний одяг. Він вважав, що в інтересах німців було підтримання добрих стосунків з українцями, яких інакше могли схилити до підтримки партизанів, і тими, хто обробляв землю для німців. Штюльпнагель критикував

німецьких солдатів, які грабували будинки українських селян серед білого дня, поки ті працювали на полях, і він суворо попередив, що грабіжники постануть перед трибуналом. Фактично, зазначав Штюльпнагель, *«боротьба проти ослаблення дисципліни має бути такою ж завзятою, як боротьба проти будь-яких спроб опору, що мають місце серед місцевого населення»*.⁴⁴ Між військовими були незначні відмінності – деякі більше підтримували, а деякі частково протистояли злочинам проти військовополонених та мирного населення. Але усі вони об'єдналися навколо політики знищення євреїв.

У серпні 1941 р. стурбованість Вермахту дисципліною у своїх лавах у поєднанні з усвідомленням того, що кількість жертв серед єврейського мирного населення та військовополонених збільшується, підштовхнула керівництво до удосконалення системи співпраці із СС-поліцією для підвищення ефективності операцій з підтримання безпеки. Підрозділи розвідки армії та СС-поліції ділилися між собою інформацією, але командирам обох збройних формувань все ще необхідно було розробити систему поділу праці для здійснення масових убивств⁴⁵. Вище командування 6-ї армії наказало солдатам не брати участі у стратах євреїв за відсутності безпосереднього наказу, оскільки це було у першочерговій компетенції СД. За цим наказом, «у різних селах, де органи СС та СД проводили необхідні страти злочинців, більшовицьких елементів, здебільшого євреїв», солдати, які були не при виконанні обов'язків, добровільно допомагали СД здійснювати страти. Вони також фотографували ці страти. Солдати могли і далі брати участь у масових стратах, але лише за згоди офіцера; СС також могла покладатися на сільських комендантів Вермахту для забезпечення охорони, щоб ізолювати місця страт від спостерігачів⁴⁶. На початку серпня начальник айнзацгрупи С Отто Раш відзвітував, що стосунки між армією та СД у житомирському регіоні були «приятними» і що «в армійських колах постійно зростає інтерес та розуміння завдань та справ, що мають стосунок до роботи поліції безпеки... зокрема, в плані страт». Більш того, згідно із цим рапортом СД, армія виконувала завдання поліції безпеки, проводячи арешти комуністів та євреїв⁴⁷. Тож солдатам не було заборонено брати у цьому участь, і жодних питань щодо самих страт також не виникало; радше, міру участі армії було більш чітко визначено та скоординовано із СС-поліцією.

У більшій мірі, ніж Рок та Штюльпнагель, фельдмаршал Вальтер фон Райхенау прямо вплинув на характер участі армії у масових убивствах, що відбувались в тилу. Будучи командуючим 6-ї армії, Райхенау стояв на тій

позиції, що залучення армії до акцій проти євреїв та інших цивільних осіб було необхідним для забезпечення можливості правити завойованими територіями. У своєму сумнозвісному меморандумі від жовтня 1941 р., який набув загального поширення з благословення Гітлера, Райхенау писав, що німецькому солдатowi необхідно бути «не лише бійцем відповідно до всіх правил мистецтва війни, але також і носієм безжальної національної ідеології... Боротьба проти ворога [“єврейських недолюдків”] у тилу все ще не сприймається досить серйозно... Солдат зобов’язаний виконати дві вимоги: 1) повне знищення більшовицької ереси, радянської держави та її армії; 2) безжальне винищення чужинецької зради та жорстокості, і з цим – збереження життя німецької армії в Росії». ⁴⁸ Райхенау, котрий показав себе палким нацистом у кампанії проти Польщі 1939 р., зажадав використати 1-шу бригаду СС для «операцій із очистки захоплених територій від противника» на територіях 6-ї армії. Фрідріх Скеельн, котрий був командиром 1-ї бригади СС, підкорився вимозі. Бригада здійснила настільки ретельну роботу, що Райхенау нагородив її службовців бойовими медалями за вчинення злочинів проти мирного населення та військовополонених поблизу Житомира ⁴⁹.

У той час як старші командири, такі як Райхенау та Рок, організовували спільні кампанії армії та СС з пацифікації, підрозділи відділу безпеки Вермахту налагодили регулярне патрулювання вулиць та обшуки сіл, які вважалися партизанськими гніздами ⁵⁰. Влітку та восени 1941 р. три охоронні дивізії пройшли рейдами житомирським регіоном ⁵¹. 454-та охоронна дивізія (SD 454) складалася із військ регулярної армії та підрозділів поліції: 375-й піхотний полк, 82-й поліцейський батальйон (із колишнього складу поліції порядку Вроцлава), а також частини таємної польової поліції (групи таємної польової поліції 708, 721 та 730, а також батальйони стрільців (Landeschützen) 286-го, 416-го та 566-го і 102-й полку) ⁵². Дивізії безпеки координували свої кампанії з пацифікації з присутніми групами головнокомандувача СС та поліції в Україні Фрідріха Скеельна (Friedrich Jeckeln). У районі Новоград-Волинського та Бердичева 213-та охоронна дивізія співпрацювала із 318-м та 45-м батальйонами поліції порядку. Першочерговим завданням цієї охоронної дивізії було підтримання спокою на територіях за лінією фронту й охорона військових об’єктів та транспортних маршрутів. Вони переслідували ворога у віддалених районах, проводячи арешти, відплатні акції та страти. Напередодні операції «Барбаросса» офіцерів охоронної дивізії на рівні батальйонів ознайомили з «Наказом про комісарів» та «Правилами поведінки військ у Росії» ⁵³. У багатьох відношеннях їхні дії з підтримання безпеки

збігалися із завданнями секретної поліції у складі сил Гімлера⁵⁴. Коли офіційні особи окупованого тилу прибули до Житомира 19 липня, міський комендант Рідль наказав бійцям 82-го батальйону поліції громадського порядку (прикріпленого до 454-ї охоронної дивізії) розпочати пацифікацію центральної частини міста та його околиць. Вони проводили систематичні полювання на людей із невеликими загонами айнзацгрупи С⁵⁵.

У ході військової окупації кількість поліцаїв та солдатів, призначених у ці відділи, значно зросла, що, з точки зору нацистів, створювало можливість для проведення більш масштабних операцій із зачистки за лінією фронту. Після прибуття до Житомира в останній тиждень липня сили 454-ї охоронної дивізії становили 156 офіцерів, 958 унтер-офіцерів та 5845 строкових військовослужбовців, а станом на жовтень ці цифри виросли до 279 офіцерів, 1387 унтер-офіцерів та 7182 рядових бійців⁵⁶. Фактично, ці дані представляють лиш незначну частину сил служби безпеки, присутніх у Житомирі в серпні – першій половині вересня, оскільки додаткові сили Вермахту та технічний персонал постійно пересувалися по теренах й допомагали у заходах безпеки разом із тисячами службовців СС-поліції.

Спершу сили безпеки армії (такі як загони таємної поліції Гайдріха) сконцентрували свої рейди навколо німецьких штабів та головних транзитних маршрутів Вермахту⁵⁷. Але коли стрімкий наступ військ сповільнився у серпні, вони були змушені розквартируватись у регіоні на довший час. У них був час та сили для збільшення масштабу своїх операцій. Часто їхні обшуки були спровоковані українцями, які багато скаржились на «озброєні російські банди», що блукали по селах та в лісах. У відповідь на це 454-та охоронна дивізія прочісувала території вздовж головних доріг та менші села навколо Житомира, Бердичева і Білої Церкви⁵⁸.

Проте у 1941 р., хоча кількість дезертирів Червоної армії та цивільних утікачів була великою, організованих груп партизанів, що діяли в регіоні, було небагато, і так звана антипартизанська боротьба стала прикриттям для німців у вчиненні злочинів проти мирного населення та червоноармійців. На цьому етапі війни боротьба проти партизанів була прикриттям, за яким стояло зміцнення позицій на територіях із незначним опором німецькому правлінню. Наприклад, біля Левковичів солдати з 375-го піхотного полку прореагували на повідомлення українців про блукаючі банди. Солдати переодяглися у цивільне вбрання й обшукали навколишні ліси 29 липня. Усіх, кого знайдено в лісових схованках, було зараховано до ворогів і передано в розпорядження німецького офіцера. Німецькі офіцери найнижчого рівня були уповноважені розстрілювати «повстанців» на місці⁵⁹. В середині

серпня українці Ємільчиного повідомили місцевому німецькому коменданту, що 2000 російських солдат, переодягнені у цивільний одяг, працювали на полях. На боротьбу з «партизанами» Рок направив у зазначену місцевість 213-ту охоронну дивізію та 1-шу бригаду СС. 15 серпня 1941 р. ті відкрили вогонь по людях, взявши 862 полонених і вбивши 272 особи⁶⁰. Перша бригада СС стисло повідомила, що цей рейд в с. Ємільчине був успішним: було взято кількох полонених і вбито певну кількість євреїв⁶¹. Загони зіпо-СД айнзацгрупи С також регулярно реагували на повідомлення українського населення. Раш, командувач айнзацгрупи С, писав, що перебільшені повідомлення українців про партизанські атаки дали «можливість вислідити місця переховування більшовиків, євреїв та асоціальних елементів»⁶². Тож параноя щодо «ворогів у тилу» поширювалася у лавах німецьких завойовників, а також серед місцевого населення. Німецький польовий комендант Вінниці та служба розвідки Житомира визнавали, що повідомлення українців про «російські банди» були неточними або спотвореними. Комендант Маркулл зазначав, що місцеве населення говорило зі страхом про бандитів, але без жодних конкретних деталей. «Особисто я, – писав він після здійсненої поїздки по краю, – не думаю, що бандити дуже небезпечні»⁶³. Все ж, постійно присутні чутки про бандитів були пальним для машини знищення, адже давали німцям підстави для зачисток більш віддалених територій за межами міст Житомир, Бердичів та Вінниця, які часто проводились спільними силами підрозділів армії та СС⁶⁴. Перебільшення, характерні для українських доносів, породили широко поширену параною⁶⁵. Принаймні в одному випадку є очевидним, що бандитами, яких боялись українці, були євреї, можливо, втікачі, які намагалися уникнути полону чи смерті від рук німців. Офіцер айнзацгрупи С поділився спостереженням, що місцеві жителі часто відмовлялися від повідомлень, коли усвідомлювали, що вони піддали небезпеці життя таких осіб⁶⁶. Все ж, як Гітлер радив у приватних розмовах від 16 липня 1941 р., німці мали використовувати таку нестабільну атмосферу на власну користь. Для місцевих комендантів арешти та страти стали звичною реакцією на страх українців перед бандами, що чатують по лісах. Таким чином, реальна або уявна загроза партизанських атак призводила до інтенсифікації пошуків та вбивств німцями «підозрілих» осіб, і це дало місцевим посадовцям прийнятне виправдання знищенню червоноармійців-військовополонених та представників мирного населення⁶⁷.

Один визначний випадок слугує ілюстрацією для цього факту. На території Полонне-Городниці, 3-й батальйон 375-го піхотного полку провів рейд, про який було повідомлено, що він був настільки «успішний»,

що довелося викликати на підмогу іншу роту цього ж батальйону. Першого тижня серпня німецькі війська або службовці все ще тільки збиралися проникнути на цю територію в тил ворога. Відповідно до версії подій, представленої німецькою стороною у рапорті про ведення бойових дій, коли рота із 375-го піхотного полку дісталася до Володарськ-Волинського 3 серпня, вона побачила, що багато українців та етнічних німців втекли, оскільки містом оволоділи російські солдати, і (як стверджували німці) місцева єврейська громада допомагала росіянам. Полк не зміг викурити партизанів із сусідніх лісів; вдалося затримати лише трьох партизанів.

В кінці свого рапорту командир додав, що ця операція була особливо виснажливою і що людям варто дати можливість відпочити⁶⁸. Для батальйону чисельністю близько 500 бійців було виснажливим взяти у полон трьох в'язнів? Кілька тижнів потому, коли першій піхотній бригаді СС помилково було дане завдання «зачистити» цю саму територію, вона не знайшла тут ані євреїв, ані більшовиків, тому що, згідно з рапортом бригади, 375-й піхотний полк виконав «роботу ретельно»⁶⁹. А вранці 19 серпня Радянське інформаційне бюро передало, що у Володарськ-Волинському мали місце нечувані тортури. Як ішлося у цьому інформаційному повідомленні (опублікованому після війни), німецькі офіцери та українські націоналісти у «п'яних бандах» зганяли мирне населення у комору, виколували їм очі, ламали кінцівки, рубали їх на шматки і палили живцем. Незважаючи на схильність радянської пропаганди до перебільшень, це інформаційне повідомлення щонайменше встановлює існування фактів різанини у Володарськ-Волинському у першій половині серпня 1941 р.⁷⁰ Ця жахлива різанина, здається, вказує на спалахи жорстокості в Україні, подібні до подій в Єдвабному. Участь українців у Голокості буде обговорено в наступних главах, але тут варто зазначити, що в житомирському регіоні не виявлено жодного доказу, котрий би можна було порівняти з організованими атаками поляків проти євреїв у Єдвабне в Польщі. В житомирському краї українці не склали колективних планів і не вчинили масових убивств своїх євреїв-сусідів⁷¹.

Система таборів вермахту та доля військовополонених

Станом на кінець травня 1941 р. командири відділів безпеки в Житомирі почали усвідомлювати, що чисельність в'язнів була набагато більшою, ніж та, якій вони могли дати раду. Загалом, німці використовували існуючі радянські в'язниці та будівлі НКВС для проведення допитів

і утримання в'язнів. Але постійні накази затримувати мало не всіх, хто попадався під руку, призвели до значно більшої кількості ув'язнених, ніж ту, яку могли вмістити в'язниці та табори. В околицях Вінниці усі неодружені особи чоловічої статі віком від 16 до 55 років вважалися підозрюваними і підлягали арешту⁷². «Масові арешти населення потрібно припинити», – писав незадоволено службовець окупаційної адміністрації⁷³. Для розв'язання цієї проблеми адміністрація Рока видала наказ «звільнити усіх тих, кого арештували без жодних підстав, якщо їхнє село знаходиться поблизу і вільне від партизанів»⁷⁴, але тих, хто «виглядав непокірним», необхідно було залишити в таборі для інтернованих або передати до рук загонів СС; військовим заборонялось вивозити їх на територію Генерального губернаторства і кидати їх там, як намагалися зробити деякі німецькі командири.

У той час як кількість арештованих зростала, більш гострою проблемою була надзвичайно велика кількість військовополонених. Десятки тисяч було захоплено в житомирському регіоні у боях липня та серпня 1941 р., і кількість їх постійно збільшувалась із просуванням Вермахту на схід. У ході рейдів з безпеки захоплювали та відправляли в табори ще й солдатів Червоної армії, які переховувались у лісах регіону. Жахливі умови в таборах насторожували місцевих комендантів, які побоювались поширення хвороб та громадського неспокою, але не показували жодного жалю з приводу високого рівня смертності серед ув'язнених. Проте трагічна доля військовополонених не була результатом лише непередбачених обставин чи місцевих умов.

У травні 1941 р., незадовго до вторгнення, німцями були складені лише поверхові плани щодо будівництва обмеженої кількості таборів для військовополонених та використання в'язнів як робочої сили. Радянські військовополонені не могли ввійти до складу Райху, але мали перебувати в таборах, де вони не могли б «інфікувати» німецьку расу своїм слов'янським більшовизмом. Німецькі керівники зовсім не переймались питаннями побуту та харчування мільйонів полонених, яких, як передбачалось, буде захоплено в результаті поразки Радянського Союзу у ході бліцкригу⁷⁵. Коли міжнародна спільнота виступила проти жорстокого поводження з радянськими полоненими, юристи Вищого командування збройних сил знайшли виправдання такому поводженню у тому, що радянський уряд відмовився підписати Женевську угоду від 1929 р. про поводження із військовополоненими, тому Райх мав право поводитися із ними на власний розсуд, як із «людьми другого сорту»⁷⁶. Усі продовольчі товари направлялись до Райху та на потреби збройних сил і принципово не були доступні

«надмірній» кількості ненімецького населення. Припинення поставок харчів до таборів для військовополонених було, як нещодавно аргументував у своїх дослідженнях про долю білорусів Крістіан Герлах, політикою голоду (*Hungerpolitik*), яка призвела до геноциду. Квартирмейстер генерал Едвард Вагнер, котрий відповідав за розподіл продовольства, включаючи харчові пайки, стояв на тій позиції, що непрацюючі військовополонені «мають голодувати». Як вважали він та більшість високопоставлених нацистів, «чим більше полонених помре, тим ліпше для нас». Їхні підлеглі перейняли таке саме ставлення і впроваджували політику голоду, нелюдської байдужості та масових убивств військовополонених⁷⁷. Замість того, щоб планувати, як належним чином подбати про військовополонених, війська Німеччини направили свої сили на масову кампанію пропаганди з метою підбурення радянських солдатів до дезертирства і переходу на німецьку сторону, залишаючи долю цих дезертирів у руках місцевих армійських адміністраторів із мізерними ресурсами у їхньому розпорядженні⁷⁸.

Незабаром після того, як Вермахт прорвався через лінію Сталіна у Вінниці і більша частина Житомирської області потрапила до рук німців, головнокомандування видало наказ про «обробку» військовополонених. Перш за все, наголошувалось у директиві, солдат німецької армії повинен триматись на відстані від цих небезпечних типів. Будь-якого військовополоненого, який робив спробу втечі, потрібно було розстріляти негайно і без попередження. Для всіх інших німецькі військові встановлювали збірні пункти, які також були місцями утримання для «блукаючих без діла цивільних», оскільки, за твердженням німців, «більшість колишніх солдатів переодягаються у цивільний одяг». Військовополонені в тилкових районах, які не здались до найближчого посту Вермахту або які намагались приховати відомості про власну особу, «вважалися повстанцями і щодо них вживали відповідних заходів» – тобто розстріл⁷⁹.

Збірні пункти існували у кожному місті, і за них відповідали офіцери на рівні корпусу. Із цих пунктів, розкиданих по всьому житомирському регіону, військовополонених відправляли, зазвичай пішою дорогою, до основних транзитних таборів (*Durchgangslager*), розташованих у Житомирі, Бердичеві, Новограді-Волинському (Звягелі) та Вінниці⁸⁰. Транзитні табори були тимчасовими місцями збору, їхні в'язні згодом потрапляли до стаціонарних таборів (*Stammslager*), які стали постійними таборами в тилу армії, а пізніше і в зонах цивільної адміністрації. В житомирському регіоні великі табори було створено в Любарі, місті Житомир (дулаг 170 та шталагі 358 і 201), Бердичеві (дулаг 205 і філія шталагу 358), Вінниці та Гайсині (дулаг 152)⁸¹. Стаціонарний табір у Вінниці став добре відомим

в період нацистської окупації як табір для «видатних» радянських полонених високого рангу, які могли принести певну політичну користь, таких як Андрій Власов, який командував Російської визвольною армією, створеною німцями на останніх етапах війни⁸².

Тих, кого тримали на збірних пунктах та відправляли далі до таборів у Новоград-Волинському, Житомирі та Бердичеві, потім розділяли на групи на основі расової належності та здатності працювати. Армійські адміністратори таборів, загони зіпо-СД та їхні колаборанти розподіляли полонених на п'ять груп: 1) етнічні німці, українці, литовці, латиші та естонці; 2) азіати, євреї та німецькомовні росіяни; 3) комісари, агітатори та інші підозрілі елементи; 4) офіцери та унтер-офіцери; 5) інші⁸³. Етнічні німці, українці, литовці, латиші та естонці проходили перевірку працівниками армійської розвідки для підтвердження можливості звільнення і отримували спеціальні завдання по роботі всередині та поблизу таборів. Старші офіцери армії та СС-поліції визначили долю другої та третьої груп під час довоєнного планування та в перші місяці кампанії. Влітку 1941 р. начальник поліції безпеки та служби безпеки СС Райнхард Гайдріх надав деталізовані вказівки лідерам своїх айнзацгруп, чий підрозділ були призначені для виконання зачисток таборів військовополонених, а також на пошук потенційних колаборантів серед в'язнів; ці вказівки включали відокремлення усіх підозрюваних у більшовизмі, активістів комуністичної партії та євреїв⁸⁴. В офіційних військових записах деякі категорії ув'язнених – зокрема, євреї та азіати, значаться як такі, що були звільнені, та насправді цих в'язнів передали СД і вбили⁸⁵. Ганс Фройхте, лікар, призначений на роботу в тимчасовому таборі 160 влітку 1941 р., зазначав, що від самого початку євреїв, монголів та інші «азіатські раси» відокремлювали; «у більшості випадків комісарів було ліквідовано ще до того, як в'язні прибували до табору». Фройхте та інші працівники табору дізналися «від солдатів, які супроводжували транспорт до Житомира, що в Житомирі на початку серпня 1941 р. усіх новоприбулих євреїв, котрих привезли разом із іншими полоненими, розстріляли»⁸⁶. На грудневій конференції 1941 р. керівники загонів праці Райху, армії та СС говорили, що тих, кого «відокремлено» для звільнення, здебільшого розстріляли; на території відповідальності генерала Райніке (здебільшого Україна), із 22 000 «відокремлених» військовополонених, за повідомленням начальника гестапо Гайнріха Мюллера (Берлін, RSHA), 16 000 було ліквідовано⁸⁷.

З-посеред тих, хто пережив процес «відокремлення» і був у змозі працювати, німецькі військові потім відбирали теслярів, інженерів, будівельників та інших спеціалістів і призначали їх на роботу в оперативних

зонах або при місцевих комендатурах. Після того, як спеціалістів відділяли та посилали на роботу, некваліфікованих, але «фізично сильних» військовополонених об'єднували в загони по 250–300 чоловік, яких відправляли на об'єкти будівництва поблизу таборів⁸⁸.

Багато з цих трудових батальйонів військовополонених отримували завдання від будівельної компанії Тодта, яка активно набирала в'язнів із таборів для військовополонених у Житомирі та Вінниці на роботи з будівництва доріг⁸⁹. Найбільша в регіоні мережа трудових таборів працювала на спорудженні армією та СС-поліцією автобану, запланованого як головний транзитний маршрут для продовольства та військ. *Durchgangenstrassen*, або траси, проходили через Вінницю (траса IV) та Житомир (траса V)⁹⁰. Приблизно через кожні п'ятнадцять кілометрів уздовж запланованих маршрутів мали бути створені трудові табори для будівництва доріг⁹¹. Під керівництвом компанії Тодта в'язнів експлуатували до смерті, змушуючи носити каміння із каменоломні Гнівань, які використовувались для доріг, а також для будівництва розкішної штаб-квартири та бункера Гітлера «Вервольф». Навіть після прибуття цивільних адміністраторів, армійські коменданти сіл залишилися на постах уздовж траси і продовжували експлуатувати військовополонених, що працювали на автобані⁹².

Тих хто не підходив для роботи, конвоювали пішки за «позмінною системою» або, по можливості, перевозили залізницею у товарних вагонах⁹³. Виконуючи накази та вказівки головнокомандування, охоронні дивізії керували рухом в'язнів від транзитних таборів до постійних, розташованих у тилу⁹⁴. В серпні кількість військовополонених у житомирському регіоні вже була настільки високою, що наблизилася до величини населення міст, в яких ці табори розташовувались; у Новограді-Волинському, де проживало не більше як 12 тисяч осіб, у транзитному таборі для військовополонених (дулаг 172) нараховувалось 8000 ув'язнених⁹⁵.

З метою зменшення перенаселення німецькі військові змусили їх перейти на захід до стаціонарного табору в Шепетівці. Але після захоплення німцями Києва, де було взято в полон близько 600 000 радянських солдатів, десятки тисяч цих військовополонених потім транспортували або переганяли пішки до таборів Житомирщини, в яких – незважаючи на смертність та перевезення в інші табори у серпні та вересні – кількість утримуваних голодних в'язнів була дуже великою⁹⁶. Багато військовополонених із Києва, направлених до Житомира, загинули по дорозі. Військові охоронні частини (*Landeschützegebände*) розстрілювали тих, хто втрачав сили або намагався втекти. У той час як голодні та нерідко порені бранці тягнулися на захід, німецькі охоронці підганяли

Радянські військовополонені у вінницькому таборі для військовополонених, 23 липня 1941 р. (Меморіальний музей Голокосту США, фото надане Національним архівом США, № 10992).

їх, як худобу, батогами, кийками та вистрілами з пістолетів⁹⁷. У рідкісному рапорті розлюченого офіцера розвідки охоронної дивізії 454, автор писав, що фізичний стан ув'язнених у Бердичеві, котрі прибули із Києва, «суперечить найпростішому уявленню про людську істоту»⁹⁸.

На папері існування німецьких планів залучити кваліфікованих військовополонених як робітників або сформувати трудові батальйони приховує іншу реальність – восени та взимку 1941 р. тисячі військовополонених у таборах Житомирщини померли з голоду, від хвороб або були розстріляні. Коли осінні морози вдарили раніше, ніж зазвичай, холодна погода зробила своє діло по відношенню до погано одягнених та виснажених в'язнів. Дехто вдавався до канібалізму. Охоронці таборів ставилися до полонених у спосіб, що був не лише «жорстким, а й часто без необхідності жорстоким»⁹⁹.

Станом на листопад 1941 р. від 5 до 10 відсотків в'язнів, які прибули до таборів, вже були близькі до смерті від голоду та виснаження¹⁰⁰. Багато тисяч загинули вздовж доріг до таборів, але ці смерті в рапортах німців не було враховано. В середині грудня райхсміністр Альфред Розенберг відвітував перед Гітлером про те, що близько 2500 військовополонених помирали щодня в таборах України. Він пояснив, що мали померти ще набагато більше у зв'язку із недоїданням, але він запевнив Гітлера, що ці

втрати жодним чином не вплинуть негативно на забезпечення необхідної кількості робочих рук¹⁰¹.

Для місцевого населення ці тисячі військовополонених, яких утримували в таборах під відкритим небом по всьому регіону, які проходили через їхні міста та села, стали сумним свідченням справжніх намірів німців. Спершу німці забороняли ховати в'язнів, тіла яких лежали обабіч шляхів на очах місцевого населення. Українки уявляли таку ж долю своїх батьків, чоловіків та братів, котрих призвали на службу в Червону армію. Українці, які шукали роботу у німців, опинилися пліч-о-пліч із військовополоненими й увійшли до складу трудових бригад. Місцеві українці, які бачили, як погано годують та ставляться до цих полонених, почали чіткіше усвідомлювати суть нацистських методів¹⁰².

Найбільший табір для військовополонених під Житомиром називався Богунія і був розташований приблизно за п'ять кілометрів від міста. Тут німецька армія відгородила колючим дротом колишній колгосп і зігнала військовополонених на відкриту територію, де їм довелося терпіти від житомирського клімату – гарячого літа та жорстокої холодної зими.

В Богунії німецький комендант табору оголосив у місцевій газеті «Голос Волині», що цивільні особи мають приносити військовополоненим їжу та пакунки з одягом між 9.00 та 11.00 годиною. Багато українських жінок відгукнулися на цей заклик; вони надіялись знайти своїх синів, братів чи батьків серед ув'язнених. Натомість виявилось, що вони стали об'єктом маніпулювання у руках німців. Комендант зібрав пакунки і передав їх охоронцям, а не в'язням. У Вінниці голова міста росіянин Олександр Севастьянов оголосив у газеті, що тисячі полонених пройдуть містом і місцевим жителям варто вийти їм назустріч і допомогти з харчами. Сотні людей (переважно жінки та діти) чекали на шляхах із коробками з яблуками та хлібом. Коли в'язні почали наближатись і побачили їжу, вони прорвалися через лінію охоронців, щоб взяти її. Офіцер конвою наказав вартовим стріляти. У хаосі та паніці, що наступили в той момент, багатьох військовополонених і цивільних було застрелено й затоптано до смерті¹⁰³. В іншому, більш страшному випадку, що слугує прикладом жакливого ставлення до військовополонених, штатний лікар 6-ї армії доктор Герхарт Паннінг співпрацював із керівником зондеркоманди 4а полковником Паулем Блобелем у проведенні смертельного експерименту. Вони перевіряли дію захоплених у радянської армії куль зі зміщенням центром на євреях-військовополонених. Аналіз цього експерименту, зроблений Паннінгом, та жакливі фотографії жертв було опубліковано як дослідницький матеріал у журналі «Der deutsche Militärarzt» («Німецький військовий лікар») у січні 1942 р.¹⁰⁴

Через німецьку практику тортур, примусової праці, масових розстрілів та нелюдського ставлення, в Богунії, околицях Бердичева та в північних районах Житомирщини загинуло понад 100 000 військовополонених¹⁰⁵. У бердичівському таборі (дулаг 205), де залишився 9271 в'язень у грудні 1941 р. (3320 із них були українцями), рівень смертності становив понад 82 відсотки, а запасу харчів у таборі вистачало на 8 днів. На околицях Бердичева німецька служба СД та місцеві частини Вермахту стратили тисячі військовополонених на Червоній горі¹⁰⁶.

Саме ця кампанія нацистів призвела до певного конфлікту між військовими керівниками Німеччини в Україні. Більш прагматичні особи, які також могли непрямом виражати несхвалення «ексцесів», скаржилися, що полонені становили цінну робочу силу для промисловості чи сільського господарства¹⁰⁷. Також мала місце стурбованість з приводу поширення антинімецьких настроїв серед українського населення. Вище командування видало наказ виділити військовополонених українців у «привілейовану» групу, до яких необхідно було ставитися менш суворо, ніж до росіян¹⁰⁸. Якщо рідне місто військовополоненого українця знаходилося на відстані двох-трьох днів пішої ходи від табору, то полоненому дозволялось повернутися додому із належними документами, що підтверджують його особу та законність звільнення з ув'язнення. У деяких випадках друг або родич із міста ув'язненого повинен був поручитися за нього. Згідно із дослідженнями Карела Беркгофа, українські жінки часто заявляли про ув'язнених як про власних «чоловіків», щоб урятувати їх від голодування в таборах. Український Червоний хрест також активно тиснув на місцеву німецьку владу з тим, щоб добитися звільнення та покращення умов утримання українських військовополонених¹⁰⁹. Проте, ще перед тим, як нацистська верхівка оголосила про звільнення, місцеві коменданти вже ставилися до українських військовополонених більш поблажливо, даючи їм харчові пайки та приймаючи їх на роботу як кваліфікованих робітників і помічників поліції¹¹⁰.

Із 280 108 радянських військовополонених, звільнених німецькими військовими у 1941 р., українці становили 270 095 (235 466 осіб із таборів у зоні дій групи армій «Південь»)¹¹¹. Командири німецької армії та поліції сприймали українців (та народи Прибалтики) як расово-політичну категорію, що є вищою за інші «азіатські» групи¹¹². Іншим важливим фактором, що сприяв заохоченню звільнення українців (та вихідців із Прибалтики) було припущення німців, підтримуване політичними емігрантами, про те, що ці народи будуть ставитися вороже до Радянського Союзу, а отже, стануть добрими колаборантами. Все ж, ці «слов'яни»

вважалися нижчою расою і потенційною політичною загрозою. Провідники нацистів, у тому числі й Гітлер, не схвалювали звільнення військовополонених. Як і Гітлер, райхскомісар України Еріх Кох вважав, що звільнені військовополонені будуть мститися німцям, вступивши до партизанських загонів. Звільнені військовополонені також вважалися небезпечними, з точки зору охорони здоров'я, у зв'язку із можливим поширенням епідемічних хвороб за межами таборів¹¹³.

У житомирському регіоні стосунки між командуванням армії та СС не завжди були добрими саме через військовополонених. Вермахт погодився співпрацювати у впровадженні політики Гайдріха стосовно зачисток таборів для військовополонених загонами СД, але принаймні в одному задокументованому випадку у Вінниці армійський комендант табору відмовився від виконання заходів СД¹¹⁴. Він відмовився передати 362 євреїв-військовополонених і розпочав трибунал проти своїх підлеглих, які не підкорилися його наказу і передали зазначених євреїв до рук СД. Цей конфлікт став поштовхом до заборони персоналу СД входити на територію цього дулагу, яку видав штаб армії у Вінниці; цю заборону невідкладно скасували посадовці вищого рангу, котрі домагалися більш ефективної співпраці між армією та СС¹¹⁵.

Поодинокі випадки, в яких офіцери армії протистояли вимогам зіпо-СД про передачу їм ув'язнених євреїв, виражали незгоду щодо «нелюдських» умов життя військовополонених або стверджували першочергову необхідність у робочій силі, а не в геноциді, свідчать, що не всі місцеві військові командири схвалювали методи нацистів. Можливо, незгоду виражали частіше, ніж це відображено на папері. Але більшість формальних скарг були на проблеми у керівництві та на загальний безпорядок. Будь-який натяк на відхилення від генеральної лінії, що досягав вищих ешелонів влади, одразу придушувався «запевненнями» та «поясненнями» верхівки про боротьбу Німеччини проти жидо-більшовизму. Принаймні на кінець літа 1941 р., а можливо, і на початку операції «Барбаросса», більшість місцевих армійських командувачів прийняли як належне повсякденну жорстокість і терор.

Підсумки Колоніальний стиль ведення війни та війна Гітлера в Україні

Каральні заходи, акції колективної відплати та параноя по відношенню до ворогів за лінією фронту як такі не були винаходами нацистів. Вони мали місце у партизанській війні наприкінці XIX століття та під час Першої світової війни. У франко-пруській війні, колоніальних

війнах на африканському континенті, Першій світовій війні, генеральні штаби пруської, а пізніше – німецької імперської армії санкціонували колективні відплатні акції проти мирного населення у Франції, Африці, Бельгії та Польщі. Історики частково пояснюють цю жорстоку політику розумінням чи хибним розумінням військовими поняття Клаузевица про швидку, рішучу перемогу шляхом абсолютного знищення ворога, під яким розуміли як солдата, так і народ, що його підтримує¹¹⁶. На відміну від британців та французів, за твердженням історика Ізабелли Халл, у німецьких військових розвинулась «схильність до радикальних та жорстоких рішень», зокрема, у знищенні племен гереро та нама німецькою армією (1904–1907) у південно-західній Африці. Ця схильність не зникла з плином часу. Навпаки, для дедалі більшої кількості консервативних німців вона була вкорінена завдяки безмежному насиллю Першої світової та екзистенційній кризі, викликаній Великою війною¹¹⁷. У якій мірі жорстокість, що мала місце у війнах Гітлера, можна пояснити через історію колоніальних війн Німеччини?

Беззаперечно, у загальній історії війн мирне населення завжди потерпало від жорстокості армій, які гвалтували, грабували та вбивали. Все ж, у випадку із нацистами є щось безпрецедентне. Новопризначені німецькі (та австрійські) правителі України були переконані, що не лише на фронті, а й у тилу над безпекою армії нависала постійна загроза. На відміну від схожої параної, що мала місце в партизанських війнах у колоніях, в Україні та на східних територіях загалом німецькі офіцери та регулярні війська не розглядали війну як ізольовану кампанію проти певної групи «некерованого місцевого населення». Для нацистів ідеологічні ставки на сході були набагато вищими. Вони вірили, що все їхнє існування як політичної нації і, більш конкретно, як раси, залежало від результату цього конфлікту. Перемога над жидо-більшовизмом показала б світові расову вищість Німеччини та забезпечила б виживання німецького народу в майбутньому. Війна та завоювання були як політичними інструментами, так і трансформаційним досвідом. Чи був досвід здобуття нових територій «відродженням» для простих німців, як того обіцяв теоретик Фрідріх Ратцель (автор терміну *Lebensraum*)? Із впевненістю можна сказати, що рання ейфорія перемоги підбадьорила більшість німців. Також сприйняття завойованої території як «дикого сходу» призвело до крайнього беззаконня та жорстокості. Озброєні сучасними інструментами та ідеологією ведення війни в дусі нацизму, прості німецькі солдати та службовці СС-поліції агресивно впроваджували політику (яку визначило вище командування та чільні провідники нацизму) знищення кожного,

хто ставав на шляху до перемоги Німеччини, зокрема, «підозрілих елементів» серед в'язнів-червоноармійців, цивільних і, понад усе, єврейського населення, членів комуністичної партії та службовців радянського державного апарату. Повідомлення на місцях та чутки, джерелом яких було місцеве населення, що загалом також не було впевнене у поразці Радянського Союзу й очікувало суворих репресій з боку радянської влади, також стали каталізатором планування нацистами додаткових та більш масштабних каральних рейдів.

Місьцеве населення вірило або принаймні надіялось, що масове насилля, спричинюване німецькими військами, мало припинитися із просуванням армії далі на схід. Але цьому статися не судилося. Війна по-нацистськи не обмежувалася серіями військових конфліктів чи окремих актів насилля на кордонах. У Житомирі солдати Вермахту брали участь у злочинах протягом перших місяців «Барбаросси», коли перемога Німеччини здавалася беззаперечною. Залучення армії до вбивств «за лінією фронту» не було спричинене розумовим чи фізичним виснаженням від воєнних дій; швидше, це було утвердження влади нацизму у своєму зеніті¹¹⁸.

Перші місяці правління були хаотичними. Німецькі місцеві керівники зіткнулися із багатьма труднощами на місцях, від катастрофічної нестачі житла до проблем у щоденних адміністративних справах. Багато із цих проблем вони створили собі самі, такі як перенаселення та жахливі умови у нашвидкуруч створених таборах військовополонених і гетто. Відомі фанатики-нацисти, такі як генерал Вальтер фон Райхенау, об'єднували зусилля із більш чисельними прагматиками, які були готові вдатися до крайніх заходів та терору задля вирішення будь-яких проблем, що поставали перед ними¹¹⁹. Кривавий геноцид, що позначив початок німецького панування в Житомирі, виник внаслідок смертельного поєднання нацистської расової політики, прусько-німецького мілітаризму та зухвалого підходу у дусі «остаточного розв'язання» проблем, що постали у процесі творення імперії. У жодному іншому випадку поєднання цих історичних факторів не було настільки явним, як у реакції німців на так зване «єврейське питання».